

Bratislava – problémy súčasného rozvoja (reflexia socio-priestorových súvislostí)¹

Ľubomír Falt'an²

Úrad Predsedníctva SAV, Bratislava

Bratislava – The Problems of its Current Development (A Reflection on its Socio-Spatial Contexts) The article provides a sociological reflection on the processes which Bratislava has undergone during the transformation and post-transformation periods. The development processes have been influenced by both the systemic socio-political transition into a pluralist and market oriented system and the formation of Slovak statehood which made Bratislava the capital of the Slovak Republic. The civilizational factor is one of the most important factors that have influenced the development of Bratislava. It is connected to the ongoing post-industrial and global processes that frame the developing space of Bratislava in broad international contexts.

Sociológia 2009, Vol. 41 (No. 4: 329-353)

Key words: *transformational changes of town; globalization; gentrification; socio-spatial differentiation; images and symbols of town*

Úvod

Obdobie transformačných premien a ich priemet do postavenia Bratislavy sa stal v rôznej miere a v rôznej podobe aj predmetom záujmu spoločenských vied. Bratislava sa stala predmetom záujmu predovšetkým humánnej geografie – hoci geografia ako taká je disciplínou zaraďovanou medzi vedy o zemi (vedy o neživej prírode), práve jej časť „humánna“ inklinuje viac k spoločenským vedám vzhľadom na svoj záujem o ľudské prostredie. Na pôde humánnej geografie vznikol celý rad podnetných pohľadov na prebiehajúce premeny Bratislavy ako celku a jej častí. Analytické pohľady na Bratislavu z dielne humánnych geografov sa sústreďujú na meniacu sa priestorovú štrukturalizáciu mesta v komparatívnych (Matlovič – Ira – Sýkora – Szczyrba 2001a) či vnútro-mestských kontextoch. (Ira 2003) Premeny priestorových štruktúr boli reflektované i z hľadiska ekologických kvalít. (Bašovský 1991) Zdá sa, že častejšie sa pozornosť humánnych geografov sústreďovala na priestorové prejavy rozloženia infraštruktúrnych kvalít v území (Spišiak 1994) ako faktorov ovplyvňujúcich kvalitu života v sledovanom území. (Spišiak – Danihelová 1998; Ira – Andraško 2008)

Aj v ekonomických vedách zaznamenávame socio-ekonomicko-priestorový pohľad na premeny Bratislavy po roku 1993, a to v kontexte cezhraničných vzťahov a metropolizácie priestorov Bratislava – Viedeň. (Brzica 2008)

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu APVV – 0772 – 07 Súčasný stav a perspektíva vývoja sídelnej štruktúry Slovenska (socio-priestorové aspekty urbánno-rurálnej komplementarity)

² Korešpondencia: Mgr. Ľubomír Falt'an, CSc., Úrad Predsedníctva SAV, Štefánikova 49, 842 19 Bratislava 1, Slovenská republika. E-mail: faltan@up.upsav.sk

Rovnako etnológia reprezentovaná orientáciou na urbánnu etnológiu okrem historizujúcich pohľadov na spoločensko-kultúrne a sociálne javy, charakterizujúce určité spoločenstvá obyvateľov Bratislavy, sa vo svojich reflexiách dotýka i aktuálnych premien, ktoré sprevádzajú transformačné procesy. Patria sem pohľady na rolu a význam obchodu a jeho transformačných premien v historických súvislostiach (Falt'anová 2006) či analýza zmien vo vybraných mestských častiach Bratislavy (Beňušková 2006), ale aj zaujímavé a podnetné pohľady na vzťahy v území mesta predeleného riekou. (Beňušková 2007; Falt'anová 2007) Aj sociologická odborná spisba venovala, resp. venuje pozornosť Bratislave v jej transformačnom období, aj keď sociológovia sa v tomto období výraznejšie zaoberali hlavne regionálnymi problémami – regionálnou diferenciaciou a regionálnymi disparitami, problémami formovania lokálnej demokracie, otázkami vidieckych sídelných štruktúr než parciálne len Bratislavou. Napriek tejto dominujúcej orientácii na regionálnu problematiku však Bratislava sa z centra pozornosti úplne nevytratila. Ešte v počiatkoch 90. rokov 20. storočia sa v súvislosti s renesanciou sídelnej samosprávy do pozornosti sociologických prieskumov dostávala otázka občianskej participácie na spravovaní vecí verejných. (Pašiak 1993; Gajdoš 1994)

Bratislava sa stala v súvislosti so vznikom Slovenskej republiky a jej novým postavením hlavného mesta i predmetom sociologických komparatívnych štúdií hlavných miest stredoeurópskeho priestoru. (Falt'an 1995) Nedala sa obísť ani jej pozícia z hľadiska regionálneho rozvoja Slovenska. (Falt'an 1997) Sociológovia zaoberajúci sa sídelným a regionálnym rozvojom (priestorovou sociológiou) vypracovávali i expertízne vyjadrenia k rozvojovým koncepciám Bratislavy, ale i k plánovaným investičným zámerom v jej území alebo v sub-regionálnom zázemí – priemyselné, priemyselno-technologické či inovatívne parky. (Gajdoš 1990; Scenáre... 1994; Falt'an 2001; Falt'an – Gajdoš – Pašiak 1998; Komplexná štúdia, 2001; Gajdoš – Tvrdoň – Falt'an, 2006) Bratislava a jej transformačné premeny dávajú priestor i pre sociologické reflexie a sociologickú imagináciu. (Tížik 2007; Falt'an 2008)

Reflexia priestoru v sociológii

Čas a priestor sú základné súradnice, ktoré vymedzujú ľudské aktivity, viažu sa na priebeh a podoby spoločenských procesov, umožňujú hodnotiť, porovnávať, ale aj určovať časopriestor rozvoja, stagnácie či úpadku spoločnosti, spoločenstiev či inak zadefinovaných sociálnych zoskupení. Svojím spôsobom je čas i priestor všade prítomný v sociologických analýzach či reflexiách spoločenského pohybu. Súčasne však treba konštatovať, že tieto súradnice spoločnosti nie sú vždy prvoplánové. Ich význam môže byť s rôznou intenzitou akcentovaný a v rôznej miere sa môže stať jedným z analytických znakov. Sociológia mesta, vychádzajúca z chicagskej školy „human ecology“, má imanentne v se-

be zakomponovanú zložku priestoru a času. V určitom vymedzenom priestore sleduje priebeh sociálnych procesov a javov, analyzuje podoby zmien sociálnych subjektov, ktoré daný priestor vyplňujú. Priestor – v tomto prípade mesta – je určitou scénou, územne štruktúrovanou, v ktorej spomínané sociálne procesy a javy vystupujú a dávajú mu určitú sociálnu charakteristiku. Súčasne však sociológia môže a aj sústreďuje svoju pozornosť i na priestorové, resp. hmotno-priestorové štruktúry sídiel ako to, čo je vytvárané človekom, jeho sociálnym prostredím, sociálne diferencovanými potrebami. Ich charakter, podoba, rozloženie v priestore majú silný sociálny výraz, charakterizujú dobu a spoločenské procesy, ktoré ju formujú. Inými slovami a v súlade s konštatovaním poľského sociológa A. Wallisa ešte zo 70. rokov 20. storočia na mesto (a vôbec na sídla) ako určitý systémový celok môžeme nazerať z pohľadu podsystemu sociálneho a podsystemu urbanistického, pričom práve tento urbanistický podsystem a jeho sociologická analýza sú veľmi dôležité pre pochopenie fungovania systému mesta. (Wallis 1990) Práve reflektovanie sociálnych významov architektonických či urbanistických riešení patrí do výbavy pôvodne sociológie mesta či následne sa rozvíjajúcej priestorovej sociológie. Kevin Lynch, pôvodcom urbanista, vo svojej práci *The Image of City* z počiatkov 60. rokov 20. storočia rozoberá fyzické štruktúry mesta z pohľadu ich pôsobenia na vytváranie či formovanie obrazu mesta. (Lynch 1960) Túto tradíciu v sociológii rozvíjali aj ďalšie osobnosti od 70. rokov 20. storočia ako Ledrut (Ledrut 1973) či Castells. (Castells 1982) V tejto súvislosti poľskí sociológovia B. Jalowiecki a M. Szczepański (Jalowiecki – Szczepański 2002: 38) hovoria o humanistickej škole v sociológii mesta, ku ktorej zaraďujú Kevina Lyncha a Raymonda Ledruta. Na Slovensku sa snažil takýto prístup k vnímaniu mestského prostredia v sociologickej rovine v 70. a 80. rokoch uplatňovať autor tohto príspevku, ktorý v daných rokoch pôsobil v prostredí architektov a urbanistov. (Falt'an 1975; 1980; 1981; 1982a; 1986, 1988) Sociologické analýzy, vzťahujúce sa na priestorové správanie sa a vnímanie mestského priestoru v súvislosti s urbanistickým riešením priestorov v sídliskovej zástavbe na príklade bratislavských sídlisk, zostali v podobe záverečných správ. (Falt'an 1982b) Už tieto analýzy signalizovali, aké je dôležité sociologicky reflektovať, ako urbanistické i architektonické riešenia môžu ovplyvňovať vnímanie mestského priestoru, schopnosti užívateľov mestského priestoru „čítať“ tento priestor, možnosti sa v ňom orientovať. To všetko sú faktory, ktoré formujú podoby identifikácie s mestským priestorom.

Bratislava v kontextoch spoločenskej zmeny

Pri úvahách o rozvojových premenách a rozvojových dilemách Bratislavy je nevyhnutné reflektovať niektoré širšie kontexty spoločenských procesov (ich politických, ekonomických, kultúrnych či ináč definovaných aspektov), v kto-

rych mesto ako systém pôsobí. Celý rad vývojových zmien sa vysvetľuje tzv. globalizačnými procesmi, ktoré majú silné ekonomické pozadie s významnými kultúrnymi či kultúrno-spoločenskými implikáciami, o ktoré sa pričínili technologické zmeny vo sfére informačných technológií, a to všetko na pozadí formovania sa nadnárodných sietí rôzneho druhu. Globalizácia akoby vytvárala jednotný priestor, v ktorom pôsobia identické mechanizmy a prebiehajú identické alebo veľmi si podobné procesy, ktoré v konečnom dôsledku majú do značnej miery unifikačný charakter. Áno, či nie? S rastúcou intenzitou týchto procesov niektorí analytici upozorňujú, že tento proces vôbec nemusí mať takýto unifikačný charakter a že práve jeho priestorové ukotvenie môže mať významný diferenciačný charakter tak v rovine regionálnej, ako aj v rovine lokálnej či sídelnej.

*„Je čoraz zjavnejšie, že globalizácia nevedie k celosvetovej homogenizácii, ale naopak, k svetu viac rôznorodému, heterogénnemu a zložitejšiemu než kedykoľvek predtým. Avšak debaty o globalizácii často trpia na základné nepochopenie: predpokladajú, že globálna spoločnosť, ekonomika a kultúra sú s rastúcou mierou priestorovo neukotvené a existujú, alebo prinajmenšom sa vynárajú kdekoľvek na zemi. Tento pohľad neberie do úvahy, že **globálna integrácia vedie ku koncentrácii moci a kontroly a takto k rastu centier. A hoci tento proces je nadnárodný, je priestorovo ukotvený v jednotlivých miestach, ktoré sú lokalizované vo vnútri dôležitých miest a metropol. Toto tesné prepojenie medzi globálnou spoločnosťou a jej baštami vo vnútri miest si vyžaduje nové perspektívy pre analýzy urbánno-sociálnych, kultúrnych a ekonomických zmien.**“ (Berner 1997: 98)*

Okrem faktorov globalizačného charakteru, ktoré majú svoje prejavy aj v Bratislave, jej vývoj je výrazne podmienený niektorými špecifickými procesmi spojenými so spoločensko-politickou zmenou a aj s tým, že mesto sa stalo hlavným mestom krajiny.

Spoločensko-politická zmena po roku 1989 viedla k tomu, že v krajine došlo k zmene politického systému, ktorý nastúpil cestu nielen k politickej pluralite, ale aj k hospodárskym zmenám v smere k trhovému hospodárstvu. Dochádza k zmenám vo vlastníckych vzťahoch, a to v dôsledku reštitučných procesov a privatizačných procesov. Súčasťou týchto premien vo vlastníckych vzťahoch bolo hlavne v prvej polovici 90. rokov odštatnenie časti bytového fondu predovšetkým v mestách, a to prevodom do komunálneho vlastníctva. Postupne sa formuje trhový priestor pre oblasť nehnuteľností.

Vďaka decentralizácii vo sfére verejnej správy sa čoraz širšie zodpovednosti (prostredníctvom prenosu kompetencií) prenášajú na samosprávne obce (mestské či vidiecke) a neskôr na samosprávne regióny. Vytvárali sa nové mechanizmy ovplyvňujúce podoby rozvojových procesov v sídlach, ktoré sa zásadne odlišovali od tých, ktoré ovplyvňovali ich rozvoj v období socializmu. Uvedené

faktory smerujú k novým prístupom k rozvojovým politikám miest. Novým vstupujúcim do formovania rozvojových politik mesta je to, že tak teoreticky, ako aj fakticky narastá počet aktérov, ktorí vstupujú do hry o rozvojové smerovanie mesta v porovnaní s predchádzajúcim politickým systémom reálneho socializmu.

V Bratislave je veľmi významný ešte jeden faktor, ktorý sa spája s tým, že sa od 1. januára 1993 stala hlavným mestom novovzniknutej Slovenskej republiky. Spája sa to s novými nárokmi na územie mesta, jeho funkčnú diverzifikáciu, nárokmi na objekty a priestory. Nositeľmi týchto nárokov sú štátne centrálné úrady a inštitúcie, nadnárodné hospodárske a finančné subjekty, ktoré si do hlavných miest umiestňujú svoje regionálne centrály. Pozícia hlavného mesta vytvára nároky na priestory pre zahraničné diplomatické zastúpenia, svoje záujmy do priestoru hlavného mesta krajiny koncentrujú rôzne developerské skupiny pôsobiace vo sfére bytovej a občianskej výstavby. Reakciou na tlaky rôznych záujmových skupín ako aktérov rozvoja územia mesta je i formovanie občianskych záujmových (resp. často obranných) združení a aktivít, a to hlavne vtedy, ak silní hráči prestávajú rešpektovať určité pravidlá hry, resp. sa dostávajú na hranu ich rešpektovania.

Sociálno-ekonomické zmeny v priebehu 90. rokov sa významne dotkli aj Bratislavy, a to i napriek tomu, že vo svojich dopadoch nemali až také negatívne vnímané sociálne dôsledky v podobe vysokej miery nezamestnanosti ako v celom rade regiónov Slovenska. Reštrukturalizačné zmeny hospodárskej základne v hraniciach mesta, ktoré sa v rade prípadov spájali so zánikom hospodárskych subjektov (ako napr. Kablo, Gumon, Matador, Bratislavské automobilové závody, Bratislavské elektrotechnické závody, Tesla, Cvernovka), redukciou pracovných miest, vyvolali pohyb na trhu práce, nutnosť rekvalifikácie a adaptovania sa na podmienky nových pracovných príležitostí, ktoré v priestore mesta vznikali. V tomto období ani Bratislavu neobišiel proces odchádzania za pracovnými príležitosťami do zahraničia. Týkal sa tak nižšie kvalifikovanej pracovnej sily, ako aj tej vysokokvalifikovanej (počítačovní odborníci, lekári, architekti atď.). Pre Bratislavu sa takýmto atraktívnymi a konkurenčnými priestormi v 90. rokoch stáva blízke Rakúsko a Česká republika.

Mesto si napriek celkovej hospodárskej recesii charakterizujúcej Slovensko 90. rokov udržalo a i rozšírilo významné priemyselné zázemie (napr. rafinéria Slovnaft – MOL, automobilka Volkswagen a na ňu nadväzujúci „automotiv“ priemysel a dodávateľské subjekty). Už aj v minulosti v dôsledku svojho postavenia v rámci Slovenska bolo centrom spoločenských, kultúrnych, vzdelávacích a vedeckovýskumných inštitúcií v rámci vtedajšieho Československa. V transformačných rokoch charakter mesta výrazne ovplyvňuje rastúca koncentrácia – aj so zahraničnými vstupmi – tzv. finančných domov – peňažných inštitúcií, inštitúcií obchodu a služieb, rovnako ako rastúca koncentrácia ob-

chodných reťazcov, nadnárodných firiem, ktoré postupne vstupovali do hospodárskeho priestoru Slovenska. Vďaka tomu trh práce a jeho absorpčná schopnosť boli omnoho vyššie ako v iných regiónoch Slovenska. Spájalo sa to však aj s nárokmi na kvalitu ľudského potenciálu, vzdelanie, kvalifikačné predpoklady, ale aj osobné kariérne ambície. Tieto dispozície ľudského kapitálu na jednej strane „vytváralo“ mesto prostredníctvom vzdelávacích a výskumno-vývojových, resp. vedeckovýskumných inštitúcií, resp. ich „sťahovalo“ z iných regiónov vďaka svojej zamestnanecko-kariérnej a spoločensko-kultúrnej atraktívnosti. Výhodou Bratislavy bolo, že v hospodárskej oblasti bola schopná poskytovať „dvojakú výhodu“: výhodu svojho trhu práce a súčasne výhodu dostupného rakúskeho trhu práce. Preto imigrácia do Bratislavy mala v rade prípadov podobu „bývať (aj prechodne) v Bratislave a pracovať (v dennej dostupnosti) v Rakúsku.

Skutočnosťou je, že miera nezamestnanosti počas celého obdobia od r. 1989 tu bola najnižšia na Slovensku. Hospodárska sila Bratislavy rástla v 90. rokoch, keď sem smerovalo viac ako 60 % na Slovensko prichádzajúceho zahraničného kapitálu. (Gajdoš – Pašiak 1995: 158) V začiatkoch r. 1997 bol podiel mesta na tvorbe HDP Slovenska 35 % a podiel na celkových investíciách na Slovensku bol 52,1 %. Tieto skutočnosti viedli k tomu, že výška HDP na obyvateľa mesta tvorila 122,5 % priemeru vtedajšej Európskej únie, ako uvádza Martin Sirák v odvolaní sa na prepočty M. Bučeka. (Sirák 1999: 429) V tom čase len Bratislava a Praha v rámci miest postkomunistických krajín svojím dosahovaným HDP na obyvateľa presahovali priemer dosahovaný v krajinách EÚ.

Mesto sa v tomto období významne internacionalizuje, a to nielen tým, že zahraničný kapitál vstupuje do pôvodne „slovenských“ hospodárskych subjektov, ale aj tým, že v meste investuje do nových subjektov, resp. svojich zastúpení (Siemens, IBM, Dell,...).

Bratislavu charakterizuje dynamický rast inštitúcií finančného sektora. Tie pôvodné ešte z obdobia socializmu prechádzajú privatizáciou; novými vlastníkmi sa stávajú zahraničné „finančné domy“, ale súčasne na Slovensko – cez Bratislavu – vstupujú i finančné inštitúcie budujúce si svoje zastúpenia „na zelenej lúke“.

V 90. rokoch 20. storočia vznikali celý rad hierarchicko-funkčných typológií európskych miest. G. Demateis (Demateis 1997: 92) ich sústredil do tabuľky, ktorú uvádzajú poľskí sociológovia B. Jałowiecki a M. Szczepański. (Jałowiecki – Szczepański 2002: 236-237) Tabuľka hovorí o piatich kategóriách: I. globálne metropoly, II. hlavné medzinárodné európske mestá, III. euromestá, IV. mestá európskeho významu, V. regionálne metropoly a iné mestá. Jedna z typológií uvádza Bratislavu v druhej kategórii – hlavné medzinárodné európske mestá.

Nová situácia sa premietala aj do redefinovania vlastníckych a majetkových vzťahov v území mesta. V rámci decentralizácie a prenosu kompetencií na miestne samosprávy dochádza aj k prenosu časti dovtedy štátneho majetku do majetku mesta. V tomto kontexte bol dôležitý ešte jeden prebiehajúci proces, a to odpredaj mestského bytového fondu, ktorý bol ešte v začiatkoch 90. rokov rozšírený a štátny bytový fond bol prevedený do vlastníctva obcí. Súčasťou tohto pohybu vo vlastníctve bytového fondu boli i reštitúcie časti bytového fondu z pôvodného komunálneho vlastníctva do rúk pôvodných vlastníkov, resp. ich zákonným následníkom. Začína sa formovať trh s nehnuteľnosťami a v tom trh s bytmi. Hlavne v centrálnej časti mesta vrátane jeho historickej časti dochádza k výraznému procesu džentrifikácie (gentrification), procesu, ktorý na báze rekonštrukcie a postupnej obnovy domového a bytového fondu a jeho cenového zhodnotenia vedie k výmene pôvodných užívateľov za užívateľov solventnejších. Dochádza k obmene sociálno-stratifikačných charakteristík takýchto mestských častí. Tento proces výraznou mierou zasiahol Staré mesto a jeho historické centrum, kde došlo nielen k redukcii počtu obyvateľov a jeho džentrifikačnej obmene, ale výraznou mierou sem vstúpili administratívne, reprezentačné a obslužné funkcie – hlavne stravovacieho charakteru (reštaurácie, kaviarne, „puby“). Hlavne v počiatkoch 90. rokov do tohto územia výrazne vstupoval rodiači sa diverzifikovaný bankový sektor, ktorý v danom čase patril k málu solventných subjektov, ktoré mali zdroje na rekonštrukcie starých objektov a priestorov. V neskorších rokoch sa čiastočne presunul do svojich nových objektov budovaných v iných častiach mesta.

Reštitučný proces v rámci bytového a domového fondu mesta vyvolal rad nových problémov sociálneho charakteru, a to medzi vlastníckmi – reštituentmi a ich vlastníckymi právami a nájomníkmi, dovtedajšími obyvateľmi v predchádzajúcom systéme štátnych a neskôr komunálnych bytov. Títo nájomníci sa dostali do situácie, keď v dôsledku reštitúcie objektov stratili šancu výhodne si odkúpiť nimi obývané byty tak ako iní nájomníci komunálnych bytov, čo vedie k obrannej občianskej aktivizácii. Súčasne prechod domového a bytového fondu do súkromného vlastníctva vytvára nové formy spravovania bytových domov (spoločenstvá vlastníkov alebo správcovstvo). Nová situácia vo vlastníckych vzťahoch nehnuteľností v území mesta, spôsoby ich získavania a nakladania s nimi z pohľadu realizácie vlastníckych zámerov investičného charakteru sa však v rade prípadov dostáva do rozporu s legislatívnymi zásadami užívania či nakladania s pozemkami (rešpektovanie stavebného zákona, územnoplánovacích dokumentov atď.)

Paradoxy vývoja mesta – rast hospodárskej sily a demografický pokles

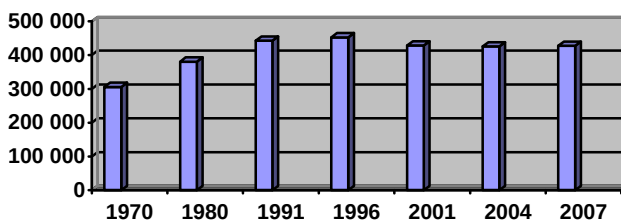
Bratislava patrí z hľadiska veľkosti k tým menším hlavným mestám v Európe. V posledných rokoch však prežíva výrazné zmeny, ktoré majú aj svoju so-

ciálno-priestorovú povahu. Ako už bolo konštatované na inom mieste, rastie politický, administratívny a hospodársky význam mesta tak v rovine štátu, ako aj v rovine medzinárodnej. A práve vzhľadom na to je zaujímavá a do istej miery paradoxná skutočnosť, že to nevedlo k priamo úmernému demografickému rastu mesta. Štatistiky o populačnom vývoji mesta od vzniku Československej republiky zaznamenávajú rastovú tendenciu počtu obyvateľov (r. 1921 – 93 189, r. 1930 – 123 844, r. 1940 – 138 966, r. 1948 – 184 423, r. 1961 – 241 796 obyvateľov) (Vlastivedný... 1977: 189) za celé obdobie až po 90. roky. V 90. rokoch tento vývoj začínajú ovplyvňovať nové faktory, pričom niektoré z nich sú do istej miery späté s transformačnými procesmi.

Pokles pôrodnosti a starnutie populácie

Starnutie populácie a rodinné stratégie v smere malého počtu detí v rodine je všeobecnejší trend aj na Slovensku. Uvedený trend sa prejavuje aj v Bratislave. V 60. rokoch 20. storočia bol priemerný vek Bratislavčana okolo 32 rokov. V roku 2000 38,4 roka a v roku 2006 40,24 roka³. K tomu, že po roku 2000 dochádza v Bratislave k poklesu počtu obyvateľov, však prispeli aj migračné pohyby späté so suburbanizačnými procesmi.

Graf. č. 1: Vývoj počtu obyvateľov Bratislavy v období 1970 – 2007

Zdroj: Štatistický úrad SR za príslušné roky.

Vývoj počtu obyvateľov vo vymedzenom období prechádzal tromi zlomovými obdobiami:

– **Obdobie dynamického rastu** – Rast mesta hlavne koncom 60. a v 70. rokoch je dôsledkom silných populačných ročníkov z prvých rokov po 2. svetovej vojne. Súčasne je Bratislava imigračne príťažlivá ako hlavné mesto slovenskej časti československej federácie. Urbanizačné procesy, ktoré ovplyvňujú rast mesta v tomto období už v menšej miere, stoja na industrializačných procesoch, keď v Bratislave začínajú postupne pôsobiť už faktory postindustrializačného charakteru späté s rozvojom hlavne sektoru služieb. Z pohľadu

³ Národné centrum zdravotníckych informácií, uverejnené v denníku Pravda 5. februára 2008.

vývoja počtu obyvateľov uvedené obdobie vrcholí v roku 1996, keď mesto dosahuje 452 288 obyvateľov.

– **Obdobie poklesu** – Už ku koncu 80. rokov v Bratislave a jej zázemí zaznamenávame signály začínajúcich suburbanizačných procesov. Tieto však na intenzite začínajú nabrať v druhej polovici 90. rokov 20. storočia a v počiatkoch 21. storočia. V rokoch 1997 až 2004 zaznamenávame úbytok populácie mesta, kedy najnižší počet Bratislava dosahuje v r. 2004, a to 425 533 obyvateľov.

– **Obdobie mierneho oživenia** – Suburbanizačný proces sa v druhej polovici prvej dekády 21. storočia dostáva do dopravnej pasce, keďže dopravné infraštruktúry sa dlhodobo zanedbávali. Bratislava, hoci drahá z hľadiska nákladov na bývanie, zdá sa, znova začína byť postupne atraktívna aj ako miesto bývania pre určité kategórie populácie. K tomuto miernemu oživeniu dochádza v priebehu rokov 2005 až 2007, keď v r. 2007 mesto dosahuje 426 929 obyvateľov. Vývoj situácie v jednotlivých častiach bol rôzny. V období rokov 1980 – 2007 neustály pokles obyvateľov zaznamenáva Staré Mesto a od 90. rokov Petržalka. Naopak, jednoznačne rastové tendencie charakterizujú Vrakúňu, Karlovu Ves, od 90. rokov Vajnory, Záhorskú Bystricu, Rusovce. V ostatných mestských častiach sú tieto procesy komplikovanejšie.

Vnútromestská sociálno-priestorová diferenciácia, migračné pohyby a atraktivnosť mesta

Sociálno-priestorová diferenciácia v rámci mestského priestoru je prirodzeným javom odrážajúcim sociálnu diferenciáciu spoločnosti a v tomto prípade mestského spoločenstva. Premieta sa do prostredových i objektových kvalitatívnych znakov, do ich zhodnocovania finančného či už vo vzťahu k pozemkom, obytným i úžitkovým nebytovým priestorom. V celej histórii osídlenia sa dajú identifikovať priestory a objekty tých zámožnejších od tých obyčajných či chudobnejších. Dajú sa identifikovať aj z pohľadu profesijných orientácií. Inými slovami môžeme hovoriť o sociálnej diferenciácii v priestore mesta. Ani rovnostárske tendencie či doktríny obdobia socializmu s výstavbou masových vysoko štandardizovaných nových obytných súborov („sídlišť“) a s nízkou schopnosťou rešpektovať rôznorodosť potrieb a nárokov budúcich užívateľov nedokázali úplne vytlačiť sociálne definované diferenciačné potreby, vzťahujúce sa na bytové a obytné prostredie. Premietalo sa to v realizácii rodinnej zástavby a v obsadzovaní atraktívnejších mestských priestorov hlavne z pohľadu krajinnno-ekologických očakávaní. V Bratislave aj v období socializmu svoju prestíž a atraktivitu pre bývanie mali mestské lokality nad Palisádami, v oblasti Bratislavského hradu, Červeného kríža či lokalita Koliby. Ich tradícia vilového priestoru uprostred záhrad sa viazala na obdobie pred 2. svetovou vojnou. Naopak, také mestské lokality ako napríklad Trnávka, Prievoz či Petr-

žalka pred vznikom najväčšieho „sídlika“ na Slovensku mali skôr robotnícky charakter. Bytová výstavba za socializmu – hlavne tzv. hromadná bytová výstavba v podobe sídlisk mala programovo sociálne zmiešaný charakter.

Spoločensko-politická zmena po roku 1989 výrazne zdynamizovala aj proces sociálno-priestorovej diferenciacie vnútromestských priestorov. Prechod na tržové hospodárstvo, kde i pozemok a objekty sa stali tovarom na trhu, spolu s rastúcou sociálnou diferencovanosťou spoločnosti dali rôznym sociálnym skupinám výrazne odlišné možnosti pre uplatnenie svojich nárokov na trhu s nehnuteľnosťami. Vo sfére bývania sa to začalo prejavovať nielen v privatizácii domového a bytového fondu, v reštitučných procesoch, ale aj v rozličnej intenzite, rozsahu a kvalite obnovy a rekonštrukcie domového a bytového fondu, v rastúcich potrebách na individuálne formy bývania v rodinných domoch a v meniacich sa nárokoch na kvalitatívne parametre bývania v domoch bytových. Významne sa revitalizujú a dopĺňujú novou vilovou zástavbou staré, „historicky“ založené prestížne lokality bývania v Bratislave, ako už spomínaná oblasť nad Palisádami, v oblasti Bratislavského hradu, Červeného kríža, Slavína, Horského parku a Koliby. Vznikajú však celé nové štvrte luxusného bývania nielen v rodinných vilách, ale aj v bytových domoch na svahoch Malých Karpát či na záhorskej západnej alebo juhovýchodnej strane, ktorým za obeť padajú tradičné a pre Bratislavu typické vinohrady. Tieto priestory sú obsadzované predovšetkým novozbohatíkmi a odrážajú narastajúcu sociálnu diferenciaciu spoločnosti po roku 1989. V tejto súvislosti je zaujímavý postreh Z. Baumana o narastajúcich urbanistických obavách:

„Súčasný typický 'urbanistický obavy' na rozdiel od tých, čo viedli k výstavbe miest, sa zameriavajú na 'vnútorného nepriateľa'. Tieto obavy vzbudzujú menší záujem o integritu a mravnú silu mesta ako celku – ako kolektívneho majetku a kolektívnej záruky individuálnej bezpečnosti a zvyšujú záujem o izoláciu o opevňovanie vlastného obydľia vnútri mesta. /.../ Strážené štvrte, pozorný dohľad nad verejnými priestormi so vstupom pre vybraných, po zuby ozbrojení strážcovia pri bránach a elektronicky ovládateľné dvere – to všetko je teraz namierené proti nechceným spoluobčanom namiesto proti cudzím armádam či lupičom, záškodníkom a iným neznámym nebezpečenstvám, číhajúcim v zálohe z druhej strany brán mesta. Nie spolupatričnosť, lež vyhybanie sa a distancovanie od ostatných sa stali hlavnými stratégiami prežitia v súčasnom megalopolise.“ (Bauman 2000: 49)

Uvedený fenomén sa objavuje v luxusných bratislavských vilových štvrtiach, kde za vysokými múrmi a pod ochranou priemyselnej televízie vo svojich vilách žijú niektoré zámožné vrstvy obyvateľov. Nie sú to však len jednotlivé vily, ale v rade prípadov sa takto uzatvárajú celé zoskupenia vil s vnútornými ulicami.

Koliba – koniec vinohradov

Kramáre – vily

Prejavy sociálno-priestorovej diferenciácie v hraniciach mesta z pohľadu bývania sa neobmedzujú len na lokality s vyššou koncentráciou luxusného bývania predovšetkým v rodinných vilách projektovaných individuálne. Hlavne v okrajových mestských častiach Bratislavy vznikajú väčšie či menšie štvrte rodinného bývania pre strednú vrstvu, ktoré sú budované developerskými firmami a následne predávané záujemcom. Tento druh zástavby charakterizuje vyššia miera zahustenia (Jarovce, Rusovce, Podunajské Biskupice, Devínska Nová Ves atď.). Diferenciačne pôsobí aj výstavba bytových domov s polyfunkčným charakterom vo vnútornejších hraniciach mesta s kontaktom na centrálnu mestskú zónu. Táto výstavba sa objavuje v rôznych častiach mesta, a to vo svojej superluxusnej a veľmi drahej podobe (s cenami nad 3 mil. eur) – napr. River Park na nábreží Dunaja.

Výstavba River Parku

Štvrte nových bytových domov sú zacielené na odpredaj bytových jednotiek solventnejšej časti klientely (obyvateľov mesta alebo imigrantov prichádzajúcich do mesta). Táto selektívnosť nespočívala len v schopnosti priameho vyplatenia ceny, čiže momentálnej solventnosti, ale bol tu aj generačný faktor. Prejavoval sa v možnosti získať pôžičku, resp. hypotéku na byt, čo staršiu generáciu limitovalo.

Polyfunkčný komplex Tri Veže

Obytný komplex Koloseum

Bratislava Petržalka – Vienna Gate

Bytová politika na komunálnej úrovni zanedbala segment komunálneho nájomného bývania, ktorý vytvára predpoklady slušného bývania tým skupinám občanov, ktorí síce nie sú chudobní, ale nemajú hotovosť na jednorázové zaplatenie ceny bytu a ani nemajú šancu, aby získali hypotéku či inú pôžičku. Okrajové je i sociálne bývanie pre najslabšie sociálne vrstvy.

V súvislosti s imigračnými procesmi zaznamenávame aj ďalšie charakteristické fenomény. Pre imigrantov do mesta má jeho atraktivita dve podoby:

Imigrácia kariérna – Imigranti prichádzajú do Bratislavy realizovať svoju individuálnu kariéru, zväčša už majú prácu dohodnutú, keďže majú zodpoveda-

júce vzdelanie i odbornú kvalifikáciu, obvykle patria k mladšej generácii, bez rodinných záväzkov. Keďže obvykle nemajú zle platenú prácu, v počiatočnom období si prenajímajú bytové priestory pre seba, resp. aj spolu s partnerom. Ich snahou je svoju situáciu v Bratislave stabilizovať kúpou bytu.

Imigrácia pracovná – Významné zastúpenie má imigrácia do Bratislavy, ktorá sa viaže na časovo limitované pracovné výkony. Realizujú ich mimobratislavské firmy, resp. bratislavské firmy si na dobu určitú najímajú pracovnú silu z iných regiónov Slovenska. Táto nájomná pracovná sila si prenajíma byty skupinovo, pričom prenajímané byty majú podobu (robotníckych) ubytovní. Takto prenajímané byty sú bytmi Bratislavčanov, ktorí si riešili svoju bytovú otázku v novom bývaní (často mimo Bratislavy), pričom si ponechali pôvodný byt a aj svoje trvalé prihlásenie na pobyt v ňom a využívajú ho na prenájmy. Je to ich dodatočný zdroj príjmov (nie vždy legálny).

Počty takýchto obyvateľov Bratislavy, ktorí nemajú trvalé bydlisko v meste, nie je zanedbateľný. Jeden zo súčasných predstaviteľov petržalskej samosprávy len v Petržalke odhaduje počet takýchto bytov do 20 tisíc.

Sociálno-priestorovú diferenciáciu v hraniciach Bratislavy formuje aj atraktivita mesta pre podnikateľskú sféru rôzneho druhu, zahraničné firmy a hospodárske subjekty nevynímajúc. Už sme sa zmienili na inom mieste, že Bratislava nielen tým, že sa stala hlavným mestom nového štátneho útvaru – Slovenskej republiky, ale aj svojou lokalizáciou v stredoeurópskom priestore, na dôležitých komunikačných trasách sa stala atraktívnym priestorom pre lokalizáciu hospodárskych, finančných, obchodných, obslužných, ale i výrobných aktivít lokálneho regionálneho i nadregionálneho a nadnárodného charakteru. Bratislava bola viditeľne vtiahnutá do širších globalizačných procesov, čo sa premietalo i do urbanisticko-architektonických premien mesta. Uvedené premeny mestského priestoru sa realizujú na pozadí konfrontácie a stretov rôznych záujmových skupín. V priestoroch mesta tento stret záujmov prebieha hlavne v oblasti zabezpečovania rezidenčných priestorov – od získavania pozemkov cez výstavbu a predaj. Toto súperenie prebieha aj v rovine ďalších investičných aktivít v oblasti podnikateľských aktivít rôzneho druhu a z toho vyplývajúcich tlakov na priestor (pozemky) a objekty. Dôležitým hráčom v tomto rozvojovom procese je miestna samospráva so svojimi koordinačno-regulačnými, legislatívne podporenými kompetenčnými právami a zadefinovanou rozvojovou politikou (politikami) mesta. Dlhodobá absencia územného plánu Bratislavy, neexistencia inštitúcie venujúcej sa možným rozvojovým smerovaniam mesta (zrušený Útvár hlavného architekta mesta) sa musela prejaviť v podobe rozvojovej živelnosti. Uľahčil sa týmto priestor pre lobing, pre presadzovanie záujmov „silnejších“ (politicky či ekonomicky) pred koncepčnými prístupmi nielen k aktuálnym problémom, ale aj s určitými koncepčnými výhľadmi (viziami) do budúcnosti. Presadzujú sa fragmentárne riešenia. Súčasne v nejed-

nom prípade dochádza k porušovaniu zákonov a nariadení mesta. Napr. to bola snaha o zúženie pamiatkovej zóny v záujme silných investorov, ktorá sa na niekoľko mesiacov podarila, ale po výraznom tlaku občianskych iniciatív sa neskôr situácia zmenila a pamiatková zóna sa vrátila do pôvodných hraníc. Niekdajšie priemyselné areály v kontaktných územiach k centrálnej mestskej zóne sú asanované, a to neraz i bez povolení. Pritom tieto „brownfieldy“ v rade prípadov mali kultúrno-historickú hodnotu a mohli podľa vzoru zahraničných príkladov slúžiť na nové spoločensko-kultúrne, ale i obchodno-obslužné účely. Súčasťou praxe presadzovania investičných zámerov je pri výstavbe „štartovanie na čierno“ s následnou legalizáciou aj za cenu určitej pokuty, s ktorou sa ráta. Aj v prípade Bratislavy zaznamenávame, že keď zlyháva politika mesta, poslednou inštanciou (hoci nie vždy úspešnou) je občianska aktivizácia (napr. kauza hranice pamiatkovej zóny, kauza Park kultúry a oddychu, kauza hotelovej výstavby a chránený Bratislavský lesopark atď.)

Staré a nové centrá

Novým fenoménom rastu Bratislavy (podobne ako aj iných postkomunistických miest), naštartovaným transformačnými zmenami, sú premeny ich centier a vznik nových centier so špecifikami ich užívateľov. Staré, historicky založené centrá posilňujú svoje obslužné, symbolické a oddychovo-poznávacie funkcie. Súčasne sem vstupujú luxusné obchody a hlavne v 90. rokoch sem výrazne vstupovali finančné inštitúcie, ale aj novovznikajúce diplomatické zastupiteľstvá v súvislosti so vznikom Slovenskej republiky. Ako už bolo spomenuté na inom mieste, rezidenčná funkcia sa na jednej strane zmenšuje a na strane druhej prechádza výraznou revitalizáciou. Táto vedie k zvyšovaniu štandardu, ale súčasne sa spája s džentriфикаčnými procesmi, keď dochádza k obmene bývalej populácie v prospech tej solventnejšej.

Pri vysokej rastovej dynamike (pričom táto nemusí mať jednoznačne podobu nárastu populácie, ale predovšetkým nárastu počtu a významu nových a staronových funkcií) staré centrá nestačia, resp. sú aj z hľadiska plôch a objektov obmedzené. Dochádza k novému rozloženiu funkcií v priestore mesta. Časť administratívnych a obslužných funkcií sa presúva do nových mestských území. Koncentruje sa v nich tak sféra finančná, ako aj centrály významných zahraničných či nadnárodných firiem. V okrajových častiach miest vyrastajú veľké nákupné centrá. V súvislosti s Bratislavou treba povedať, že s rozvojom spoločensko-kultúrnych, reštauračno-kaviarenských, voľnočasových a obchodno-obslužných funkcií v Petržalke, hlavne v jej nábrežnej časti sa postupne dá čoraz plnohodnotnejšie hovoriť o meste „na Dunaji“. Uvedené nové rozloženie funkcií v priestore mesta podmieňuje aj zmeny v pohybe užívateľských skupín v rámci mesta. Týka sa to tak mestského obyvateľstva, ako aj populácie prichádzajúcej do mesta za uspokojovaním svojich potrieb. Z pohľadu úvah o „sta-

rých“ a „nových“ centrách sa do popredia dostávajú otázky, ktoré by sme mohli formulovať takto: pokiaľ „feudálne mesto“ malo svoje centrum, ktoré je až do dnešných dní reprezentované historickým jadrom Bratislavy, pokiaľ „industriálne mesto“ malo svoje centrum, ktoré sa formovalo za hranicami historického jadra a je reprezentované nielen dnešným Námestím SNP, ale aj príslušnými nosnými mestskými triedami ako Štúrova, Špitálska, Obchodná či Štefánikova ulica vrátane príslušných ulíc a námestí, tak „postindustriálne mesto“ sa formuje polycentricky, ale bez výraznejšieho dominantného postavenia niektorého z nich, v ktorom by dochádzalo k výraznejšej kumulácii celomestských a nadmestských funkcií. Odráža to už spomínanú rozvojovú nekoncepcnosť mesta, keď nie je jasné, kde má centrum Petržalka – nákupné centrum Aupark a obchodno-administratívne objekty v tejto časti Petržalky vrátane Incheby sú oddelené bariérou vonkajšieho mestského okruhu, autostrádny obchvatom a železnicou, ale aj štvorprúdovou spojniciou a mostným nájazdom do Starého mesta? S výstavbou Vienna Gate pri železničnej stanici Bratislava – Petržalka sa bude formovať centrálny priestor tejto mestskej časti? Alebo sa bude centrálny priestor formovať v lokalite, kde sa nachádza samospráva mestskej časti, kde sa v blízkosti nachádza aj nový rímsko-katolícky kostol Svätej rodiny na Kutlíkovej ulici? Problém nových centier sa týka aj iných častí Bratislavy. Intenzívna výstavba polyfunkčných, obchodných i administratívnych objektov bola pred niekoľkými rokmi lokalizovaná a prebieha aj nová ďalšia v priestore Novej Doby (Tri Veže), Kuchajdy (obchodné centrum Polus, centrálne T-Mobilu, IBM) a Železničnej stanice Bratislava-Nové Mesto (LakeSide Park). Bude sa centrálny priestor celomestského a nadmestského významu formovať v bezprostrednejšom kontakte s existujúcou centrálnou mestskou zónou v priestoroch nového Národného divadla a vznikajúcej Eurovee?

Eurovea

Nové „brány“ do mesta

Pre industriálne mestá bolo typické, že na jeho vstupoch dominovali veľké priemyselné podniky, skládky materiálov so sprievodnými znakmi industria-

lizačnej éry: dymom a zápachmi znečisteného ovzdušia, vysokou prašnosťou a zanedbaným okolím priemyselných areálov. Postindustriálne mestá v niekoľkokilometrových vzdialenostiach od „vstupov“ do nich sú obkolesené logistickými centrami (veľkoskladmi obchodných reťazcov, obchodných firiem atď.) zameranými hlavne na zabezpečovanie obchodných a obslužných funkcií v meste, ale slúžia aj pre širšie regionálne alebo nadregionálne zázemie. Nástup postindustriálnej éry mení aj predmestia veľkých miest, čoho príkladom je i Bratislava. Na samotných vstupoch sú priemyselné podniky vytlačené novými funkciami, ktoré tieto priestory začínajú ovládať. Na vstupoch do miest začali dominovať nákupné centrá, predajcovia automobilov, veľkoobchody s elektrotechnikou a elektronikou alebo ďalšími prevažne spotrebnými tovarmi spolu s veľkými reklamnými plochami. Poloha „na vstupe“ dokáže lepšie obsluhovať nielen mestskú, ale aj subregionálnu či širšiu regionálnu klientelu. Charakter týchto centier na vstupoch do mesta stavia na narastajúcom konzume spoločnosti, čo v plnej miere „zasiahlo“ i Bratislavu. (Faltán 2008: 54-69) Takýmito bránami do mesta v Bratislave sú napr.: Avion Shopping Park, Danubia Shopping Park, Shopping Palace Centre, ale aj nákupné centrá v západnej časti mesta. Predpokladá sa tu (auto)mobilná klientela, preto sú obkolesené rozsiahlymi parkoviskami. Pešia dosiahnuteľnosť je prakticky vylúčená alebo veľmi obmedzená (často s ňou neráta ani dopravná infraštruktúra v podobe chodníkov či peších trás). V priestoroch „vstupov do mesta“ sa koncentruje značná časť „informačného šatu“ mesta. Bilbordy, reklamy, pútače, informačné smerovky k firmám, obchodom, službám. To všetko chce už na vstupe osloviť „prichádzajúceho“, avšak neraz vytvára informačný zmätok. Je to však súčasť urbánneho priestoru, v ktorom prebieha boj o klienta. Tento proces presunu časti obchodno-obslužných funkcií do okrajových častí mesta radikálne zmenil pohyb v priestore mesta. Klasický dostredivý pohyb do centrálnej časti mesta, kde sa nachádzali všetky dôležité mestské inštitúcie od administratívnych cez kultúrne až po obchodno-obslužné, sa v tomto novom priestorovom rozložení mení. Na jednej strane akoby „filtruje“ prístup do centra mesta, keď prichádzajúci za nákupmi z regiónu si tieto môžu uspokojiť na vstupoch do mesta, na strane druhej mestské obyvateľstvo za týmito službami smeruje na okraje mesta, ktoré poskytuje veľké plochy tak predajné, ako i podporno-servisné (parkoviská, benzínové pumpy, stravovacie zariadenia).

Bratislava Petržalka – Obchodné centrum Aupark

Bratislava Zlaté piesky, letisko Avion Shopping Centre

Bratislava Zlaté piesky – Palace Shopping Centre

Nové dominanty, symboly a obrazy mesta

Boli to K. Lynch (Lynch 1960) a R. Ledrut, (Ledrut 1973), ktorí pri analýzach mesta kládli dôraz aj na formovanie obrazu mesta, pričom práve Ledrut zdôrazňoval, že obrazy mesta sa spájajú s určitými “spoločenskými praktikami“, ktoré sa v priestore mesta realizujú a kde sa tieto spájajú s určitými priestormi a objektmi. Manuel Castells pri hodnotení prístupov Ledruta konštatuje, že tento rozširuje a dopĺňa prístupy K. Lyncha, keď obrazy mesta spája so spoločenskými praktikami, ktoré vytvárajú obrazy, ktorými si mesto predstavujú jeho obyvatelia, pričom „.....jednotlivé črty mestskej symboliky sa odvodzujú z prepojenia kultúrnych foriem priestorového prostredia so všeobecným ideologickým systémom a hlavne ich formálnou expresívnosťou“. (Castells 1982: 228) To, ako sa formuje symbolika mesta, jeho obrazy vo vedomí

obyvateľa i návštevníka mesta je dôležité na formovanie vzťahu k mestu, na priebeh identifikácie a identity s mestom ako celkom a jeho časťami i urbanistickými a architektonickými štruktúrami. Môže to limitovať ohrozenia, ktoré Zygmunt Bauman spája s mestským priestorom, keď konštatuje: „V umelo vytvorenom prostredí, vyrábanom na zabezpečenie anonymity a funkčnej špecializácie priestoru, museli obyvatelia mesta čeliť takmer neriešiteľnému problému identity.“ (Bauman 2000: 47)

Ako v týchto kontextoch reflektovať Bratislavu?

S rozvojom Bratislavy sa menia mestské dominanty a formujú sa nové vizuálne mestské symboly. Ešte do konca 80. rokov 20. storočia to bol jednoznačne Bratislavský hrad, Dóm svätého Martina, pamätník Slavín, televízna veža na Kolibe, obrátená pyramída Slovenského rozhlasu, na Dunaji nosný pilón bratislavského Mosta SNP s reštauráciou (často sa objavovali na pohľadniciach, na poštových známkach, fotografiách a publikáciách o Bratislave) a ako veterán modernej architektúry prvý bratislavský „mrakodrap“ z obdobia predvojnovovej Československej republiky, Manderla. K týmto architektonickým dominantám sa ešte pripájali prírodné dominanty Dunaj a začínajúci Malokarpatský masív, tvoriaci súčasť mesta. Súčasťou tejto prírodnej dominanty boli vinohrady nad mestom. Táto kombinácia historickej, modernej a prírodnej vrstvy sa premietala i do vžitých sloganov, ktoré formovali povedomie Bratislavčana. Človek žijúci v priestore mesta si prostredníctvom svojich skúseností z užívania priestoru formuje určité myšlienkové skratky o ňom, ktoré majú podobu obrazov. Ich konštrukcia stojí na formách užívania priestoru, na reflektovaní určitých hmotných (objektových alebo urbanistických) dominant, na existujúcich „historických pamätiach“ spájaných s priestorom. Viaz sa to na časti mesta, počnúc objektmi, ulicami, námestiami až po štvrte či celé mesto. Na Dolných Honoch v juhovýchodnej časti Bratislavy sa obytný blok prezývaný Pentagon spája s drogami, kriminalitou a sociálnymi problémami s nimi spojenými, ktoré tu pretrvávajú už dlhé roky. Vysoká ulica v centre Bratislavy sa spájala pre celé generácie s vínom a vínnymi viechami. Dnes už neexistujúca Vydrica pod Bratislavským hradom sa spájala so životom mestskej chudoby, jej subkultúrou a sociálnou patológiou, ktorá ešte dnes rezonuje v pamäti mesta prostredníctvom spomienok publikovaných v dennej tlači (Denník SME v prílohe Bratislava). Ak sa hovorí o Slavíne, tak sa otvárajú obrazy ani nie tak pamätníka sovietskych vojakov padlých v 2. svetovej vojne, ale so záhradami, ktoré sú už dnes na ústupe a vilami nad mestom. Podobne bratislavská Koliba s vilami a miznúcimi vinohradmi, ale aj výletmi do prímestských či mestských lesov Malých Karpát. Takéto obrazy majú aj mestá. Tak ako sa hovorilo a hovorí o „stovežatej Prahe“, tak Bratislava bola „krásavicou na Dunaji“, „mesto na Dunaji“, obraz mesta sa spájal s vinohradmi a vinárňami a ľudovými

viechami nielen v historickej časti mesta, ale aj v častiach, ktoré historicky boli „za hradbami“, na dnešnej Obchodnej, Vysokej, Dunajskej ulici. Nové investičné aktivity v meste, najprv viazané na finančné domy (napr. Národná banka Slovenska, Všeobecná úverová banka, neskôr Slovenská poisťovňa), nadnárodné firmy (napr. Orange, T-Com, Dell,), polyfunkčné objekty (napr. Tri veže, budovaná Eurovea, budovaný River Park, Vienna Gate, výškový objekt na Záhradníckej, Štrkovci atď.), ale i rezidenčná výstavba vilového a apartmánového typu a ich lokalizácia odrážajú skutočnosť, že 90. roky, ale aj roky nasledujúce sú poznačené skôr živelnosťou ako koncepčným rozvojom mesta. Je to absencia celomestského záväzného dokumentu v podobe územného plánu mesta, zrušenie Útvary hlavného architekta mesta s príslušnými kompetenciami, ale aj nerešpektovanie stavebného zákona. Nízka vymáhateľnosť dodržiavania zákonov viedla k vysokej miere živelnosti v rozvoji mesta. Tá sa premietala aj do toho, ako sa formoval a formuje obraz a symbolika mesta v posttransformačnom období. Vinohrady na svahoch Malých Karpát ustúpili luxusným rezidenčným štvrtiam rovnako, ako sa z mesta vytratil duch a čaro vinárni a vŕch. Nahradili ich globálne reštaurácie, puby, pizzerie, steak housey, McDonaldy, čínske či ázijské reštaurácie. Výškové dominanty sú roztrúsené po horizonte mesta, nevytvárajú nové kompaktné mestské centrum či menšie centrá, a tak sa začína hovoriť o Bratislave, resp. je vnímaná ako „štrbavá na Dunaji“. Je snaha formovať obraz mesta aj cestami oficiálnymi, prostredníctvom mestského magistrátu ako súčasť určitej politiky mesta. Už niekoľko rokov sa preferuje slogan LittleBig City (MaléVeľké Mesto). Je to fakt, že Bratislava je veľkým mestom v kontexte Slovenska, ale malým v kontexte európskych miest vrátane hlavných miest väčšiny európskych krajín. Odráža však aj snahu po „veľkosti“, ktorá však v realite má už spomínanú rozporuplnú podobu na jednej strane dynamiky, na druhej však sprevádzanú architektonicko-urbanistickým chaosom, živelnosťou a hľadaním vlastnej identity, ktorou by sa Bratislava vymedzovala voči obdobne veľkým alebo väčším mestám stredoeurópskeho priestoru (Viedeň, Budapešť, Praha, Brno, Krakov), a snahu vytvárať dojem veľkosti cez už spomínané anglické názvy nových stavebných investícií. Od konca 90. rokov sa formoval ešte jeden obraz mesta vyjadrený akronymom „Partyslava“. Spája sa s určitou reklamou a pozvánkou do mesta, do ktorého sa oplatí prichádzať za zábavou a povyrazením. Odráža skutočnosť, že mesto sa stávalo hlavne pre návštevníkov zo „starej Európy“ (ešte pred rozšírením o prvé postkomunistické krajiny) vyhľadávanou destináciou pre víkendové výlety početných skupín pártychtivých návštevníkov (bez ohľadu na pohlavie) predovšetkým z britských ostrovov (ale nielen). Tento proces sa spájal s viacerými skutočnosťami: lacnou dopravou, dostupnosťou kvalitných a súčasne lacných služieb v oblasti ubytovania a stravovania (hotely, penzióny, hostely, reštaurácie, puby,...), ale aj s dostupnosťou „kňaziek

lásky“. Spájal sa i s tým, že mesto sa vyznačovalo s pomerne malým rizikom možnosti konfliktu so strážcami verejného poriadku a z toho vyplývajúcimi dôsledkami. „Pártyslava“ ako oficiálny reklamný slogan sa však snažil spájať aj s kultúrnejšími ponukami organizovanými mestom, hlavne v letných mesiacoch („Kultúrne leto“) a oslavami sprevádzajúcimi víťanie Nového roka. Inými slovami formovanie takéhoto „obrazu“ mesta sa spájalo s aktivizáciou zahraničného turistického ruchu.

História a súčasnosť

Nové dominanty – panoráma (február 2008)

Nové dominanty – Nivy (február 2008)

Aké sú rozvojové dilemy Bratislavy?

Bratislava sa po r. 1989 v dôsledku spoločensko-hospodárskej zmeny v koncentrovanej podobe dostala pod tlaky, ktoré vo vzťahu k priestorovému rozvoju

mesta začal prinášať systém voľného trhu v hospodárskej sfére. Došlo k výraznému nadnárodnému prepojeniu, zmenil sa systém štruktúrovania spoločnosti a aj systém hodnôt a životných preferencií. Regulačné spoločenské systémy vrátane tých, ktoré sa vzťahujú na územie, priestor, jeho užívanie a nakladanie s ním, ale aj spoločenské procesy realizované v jeho hraniciach prechádzajú výraznými premenami a nie vždy sú schopné adekvátne reagovať na nové situácie. Tieto situácie nie sú nové a v prípade Slovenska a procesov charakterizujúcich sociálno-priestorové premeny Bratislavy znamenajú len odraz omeškania a zrýchleného dobiehania (aj s chybami a zníženou schopnosťou sa poučiť či vystríhať z chýb tých, čo tento proces už majú zažitý) civilizačného omeškania. Niektorí analytici konštatujú, že celý rad zmien vo vzťahu aj k priestoru odrážajú, resp. charakterizujú nástup postmodernity, ktorá sa prejavuje nielen v transformácii hodnôt, v preferovaní anarchie pred poriadkom a preferovaním dekonštrukcie pred tvorením, smerovaním od určitosti k neurčitosti. (Benko 1997: 6-7) Súčasné vývojové procesy miest, hlavne veľkých miest pripisujú tomu, čo prináša globalizácia a jej územný priemet. Na jednej strane sú to názory, že globalizácia vedie k zániku teritoriality „ako organizačného princípu sociálneho a kultúrneho života“ a budeme fungovať v spoločnosti „bez hraníc a priestorových obmedzení“. (Waters 1995: 3) Na strane druhej teritorialita globalizačných procesov je vnímaná veľmi silne, a to hlavne k „svetovým mestám“: „... globalizácia sama osebe je rozporným procesom: intenzifikovaná integrácia v globálnom rozsahu sa spája s procesmi fragmentarizácie a dezintegrácie v samom vnútri svetových miest. To nie mesto ako celok sa stáva časťou globálnej spoločnosti, ale určité bašty a citadely jasne vymedzujú jeho sociálne, ekonomické a priestorové časti. V týchto baštách globálna infomačná ekonomika so svojou rozvinutou technológiou a transnárodnou korporatívnou kultúrou suverénne vládne a určuje fyzický, ako aj sociálny imidž metropol. Profesionáli a manažéri zdajú sa byť protagonistami globálnej spoločnosti.“ (Berner 1997: 98) Súčasťou priestorového prejavu týchto procesov je výrazná polarizácia vo vnútri miest, „hľad“ po pozemkoch, rapidný nárast ich cien, ktorá sa stáva nedostupnou pre tých migrantov do miest, ktorí sú „zlákaní novými ekonomickými možnosťami, majú ďaleko k tomu, aby boli schopní platiť trhovú cenu za užívanie zeme. Do neba rastúce ceny nehnuteľností a sprievodná ekonomická reštrukturalizácia mesta vedú k obrovskému pohybu ľudí, v mnohých prípadoch prostredníctvom nedobrovoľných vystaňovaní.“ (s. 99)

Uvádzané prejavy spájané s postmodernizmom a teritoriálnymi prejavmi globálnych procesov sa významným spôsobom prejavujú aj v Bratislave. Nie je to len rozvojová živelnosť, často bez rešpektovania legislatívnych noriem, čomu napomáhala dlhodobá absencia celomestských rozvojových dokumentov. Rozvojové smerovanie bude vo veľkej miere závislé aj od vývoja na trhu

s nehnuteľnosťami, ktoré budú nútiť mesto riešiť problém nedostupnosti adekvátnych foriem bývania pre menej solventné sociálne skupiny populácie. Podoba rozvoja však bude závisieť aj od riešenia spomínanej urbanistickej živelnosti, v dôsledku ktorej mesto stráca čitateľnosť. Príťažlivosť Bratislavy je často opradená mýtmi, o lepšom životnom štandarde. Skutočnosť, že Bratislava v rozvojovej dynamike „odbehla“ od zvyšku Slovenska, že hospodárske otrasy či už z transformačných procesov 90. rokov, ale aj celosvetovej krízy z konca prvej dekády 21. storočia na ňu nedopadajú v takej miere ako na ostatné regióny Slovenska, vytvárajú averziu voči mestu. Pocit krivdy „postihnutých“ môže byť podhubím pre formovanie programového „antibratislavizmu“ na nacionalistickej báze – kozmopolitné mesto, neslovenské mesto. Pritom Bratislava nemá vyriešené nielen sociálne diferencované prístupy k bývaniu, ale už roky sa borí s čoraz sa zhoršujúcou dopravnou situáciou na príjazdoch do mesta (suburbanizačná pasca zanedbanej dopravnej infraštruktúry), ale aj v hraniciach vnútorného mesta. Bratislava ako mladé a relatívne malé hlavné mesto krajiny v strednej Európe si po vzniku SR nedokázala zadefinovať svoju rozvojovú víziu a svoju pozíciu, ktorú by chcela mať v regióne v konkurenčnom prostredí blízkych väčších či z hľadiska veľkosti obdobných miest (Viedeň, Budapešť, Brno). Platí to o sférach: hospodárskej, znalostnej, kultúrnej, spoločenskej, politickej, ale aj rekreačnej, využívajúc krajinnno-ekologické danosti mesta a jeho regionálne zázemie. Bratislava má unikátnu polohu v trojhraníčí Slovenska, Rakúska a Maďarska, ale len pomaly ju zúročuje, aby bola ťahúňom a atrakciou prinajmenšom v prihraničnom subregióne. Skôr sú v tomto priestore viditeľné spontánne suburbanizačné procesy, prekračujúce hranice v smere kontaktných obcí v maďarskom a rakúskom pohraničí. V tomto smere sa jednoznačne ukazuje, že mesto si bude musieť z pohľadu rozvojových perspektív svojho regionálneho zázemia definovať vzťah k nemu a subjektom v ňom pôsobiacich. Súčasné procesy v Bratislave jednoznačne ukazujú, že mesto má svoju dynamiku, síce sprevádzanú celým radom rozvojových problémov, ale so sociálnym, vzdelanostným i infraštruktúrnym potenciálom na ich prekonávanie.

Lubomír Falťan (1947), po štúdiách v Poľsku (Mgr – Krakov, PhD. – Varšava), pôsobil v Slovenskom výskumnom a vývojovom centre urbanizmu a architektúry (1974 – 1979), Štátnom výskumnom, projektovom a typizačnom ústave (1979 – 1989), Ústave filozofie a sociológie SAV (1989 – 1990). Od r. 1990 po opätovnom vzniku Sociologického ústavu SAV bol jeho riaditeľom do r. 2005. V rokoch 2005 – 2009 je Vedeckým sekretárom SAV a od r. 2009 je Podpredsedom SAV pre spoločenské a humanitné vedy a vedy o umení. Celý čas pôsobí i na Sociologickom ústave SAV. Ako sociológ sa zaoberá problematikou mesta, vidieckeho osídlenia, regionálnym rozvojom, cezhraničnou regionálnou spoluprácou, lokálnou demokraciou. Je riešiteľom mnohých domácich i medzinárodných vedecko-výskumných projektov, technických projektov a expertíz. Je autorom viac ako sto publikačných výstupov vo vedeckých monografiách, zborníkoch,

odborných časopisoch doma a v zahraničí. Je expertom ZMOS a Únie miest Slovenska, pôsobí v Slovenskej komisii pre spoluprácu s UNESCO a vo Vidieckom parlamente Slovenska.

LITERATÚRA

- BAŠOVSKÝ, O., 1991: Priestorová štruktúra Bratislavy, jej rozvoj a ekologické problémy. In: *Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae, Formatio et Protectio Naturae*, 14, s. 69-76.
- BAUMAN, Z., 2000: *Globalizácia*. Bratislava: Kalligram.
- BENKO, G., 1997: Introduction: Modernity, Postmodernity and the Social Sciences. In: *Space & Social Theory. Interpreting Modernity and Postmodernity*. Edited by Georges Benko & Ulf Strohmayer, Blackwell.
- BEŇUŠKOVÁ, Z., 2006: Premeny okrajových zón Bratislavy (Prípadové štúdie troch lokalít po roku 1989). In: *Regionálna diferenciácia Slovenska v podkladových štúdiách*. Ed. Falt'an, L. – Štrbavá: Subtéma č. 2, Analýza kontextu a dopadov systémových zmien (po roku 1989) na regionálne disponibility. Sociologický ústav SAV, CD, ISBN 80-85544-38-5, s. 1059-1071.
- BEŇUŠKOVÁ, Z., 2007: Funkcie priestoru na brehoch Dunaja v Bratislave a zmeny jeho hodnôt v súčasnosti. In: *Miasto po obu brezegach rzeki. Różne oblicza kultury. Pod redakcją naukową Andrzeja Stawarza Polskie Towarzystwo Etnologii Miasta, Muzeum Historyczne M. St. Warszawy, Muzeum Niepodległości w Warszawie, Warszawa*, pp. 55-64.
- BERNER, E., 1997: The metropolitan dilemma: global society, localities and the struggle for urban land in Manila. In: *Space, Culture and Power: New identities in globalizing cities*. Edited by Ayşe Öncü and Petra Weyland, London and New Jersey: Zed Books.
- BRZICA, S., 2008: Positioning Bratislava in an emerging cross-border metropolitan area. In: *Citiescompetitiveness and cohesion: discourses, realities and implementation*. Editors Peter Ache, Hans Thor Andresen, Thomas Maloutas, Mike Raco, Tuna Tasan-Kok, Heidelberg: Springer, ISBN 978-1-4020-8240-5, p. 243-256.
- CASTELLS, M., 1982: *Kwestia miejska*. Warszawa: PWN.
- DEMATEIS, G., 1997: *Répresentations spatiales de l'urbanisation européenne*. In: *Villes en Europe*. Paris: La Découverte.
- FALT'AN, L., 1975: Dom a jeho sociálny výraz. In: *Výskum, urbanizmus a architektúra č. 4*. CUA Warszawa Alfa, Bratislava, s. 39-44.
- FALT'AN, L., 1980: Architektúra a architektonická tvorba ako predmet záujmu sociológie. In: *Architektonický výskum č. 2*, Bratislava: ŠPTÚ – Alfa, s. 45-58.
- FALT'AN, L., 1981: Psychosociologické zásady pre posudzovanie a hodnotenie architektonickej a urbanistickej kvality. In: *Architektonický výskum č. 4*, Bratislava: ŠPTÚ – Alfa, s. 21-28.
- FALT'AN, L., 1982a: Sociologické aspekty prestavby. In: *Projekt. Revue slovenskej architektúry*. č. 4-5, s. 56-58.
- FALT'AN, L., 1982b: Základné obytné územie z hľadiska sociológie. (Vzťah bývania a občianskej vybavenosti) Správa pre záverečnú oponentúru. In: *Uplatnenie spoločenských požiadaviek pri typizácii KBV v stavebných sústavách po roku*

1990. Čiastková úloha 01 Typologická príprava obytných súborov, Téma 04, Bratislava: ŠPTÚ, jún 1982.
- FALŤAN, L., 1986: Mestské centrum – jeho odraz vo vedomí užívateľa. In: Zborník Prestavba a modernizácia centrálnych mestských zón. Piešťany 15. – 17. 10. 1986, Bratislava: Dom techniky ČSVTS, 11/86, s. 38-40.
- FALŤAN, L., 1988: Sociálne dôsledky tvorby mestského prostredia. In: Zborník VII. medzinárodné sympóziu o bývaní v socialistických krajinách na tému Zvyšovanie kultúrno-estetickéj úrovne mestského obytného prostredia a I. medzinárodný tvorivý návrhový seminár Bratislava '88 na tému: Revitalizácia obytného bloku v centre mesta. 11. – 17. októbra 1988.
- FALŤAN, L., 1995: Bratislava. In: *Autonomy of the City in Central Europe – Bratislava, Budapest, Prague, Vienna*. Institut für Konfliktforschung, Vienna, p. 3-71.
- FALŤAN, L., 1997: Pozícia Bratislavy v regionálnom rozvoji Slovenska. In: *Aktuálne problémy regionálneho rozvoja*. Banská Bystrica: s. 155-161.
- FALŤAN, L., 2001: Niekoľko kritických poznámok ku koncepcii riešenia územného plánu Bratislavy z pohľadu urbanistického sociológa. In: *ARCH o architektúre a inej kultúre*, 6, 2, s. 12-13.
- FALŤAN, L., 2008: Socio-Spatial Coherence of Consumerism in Post-Communist City. In: *City and Region. Papers in Honour of Jiri Musil*, Budrich UniPress Ltd. Opladen & Farmington Hills, p. 54-69.
- FALŤAN, L. – GAJDOŠ, P. – PAŠIAK J., 1998: Socio-ekonomická štúdia. Priemyselný park Jarovce – Kittsee. Bratislava: Aurex.
- FALŤANOVÁ, L., 2006: Význam obchodu v živote mesta v kontexte súčasných zmien. *Slovenský národopis* 4, s. 481-496.
- FALŤANOVÁ, L., 2007: Vzťah Bratislavčanov k pravému brehu Dunaja. In: *Miasto po obu brehoch rzeki. Różne oblicza kultury*, Pod redakcją naukową Andrzeja Stawarza Polskie Towarzystwo Etnologii Miasta, Muzeum Historyczne M. St. Warszawy, Muzeum Niepodległości w Warszawie, Warszawa, pp. 65-73.
- GAJDOŠ, P., 1990: Koncepcia ďalšieho rozvoja bývania v Bratislave. Bratislava: ÚSTRACH SAV.
- GAJDOŠ, P., 1994: K problematike informovanosti obyvateľov o rozvoji sídla (na príklade Bratislavy). *Sociológia* č. 5-6.
- GAJDOŠ, P. – PAŠIAK, J., 1995: Vývoj sociálno-ekologickej situácie slovenskej spoločnosti. *Development of Socio-Ecological Situation of Slovak Society*. Bratislava: VEDA.
- GAJDOŠ, P. – TVRDOŇ, J. – FALŤAN, L., 2006: Sociálno-priestorový priemet kvalít ľudského potenciálu v Bratislave a bratislavskom regióne. In: *CEPIT Bratislava – Vajnory. Urbanistická štúdia*, Czernin Gruppe, Bogár, Králik, Urban Ateliér architektúry a designu, ARCH, spol. s.r.o., Bratislava, január, s. 7-20.
- IRA, V., 2003: The changing Intra-Urban structure of Bratislava city and its perception. *Geografický časopis* 2, s. 91-103.
- IRA, V. – ANDRAŠKO, I., 2008: Quality of life in the Urban environment of Bratislava: Two time-spatial perspectives. *Geografický časopis* 2, s. 149-177.
- JAŁOWIECKI, B. – SZCZEPAŃSKI, M., 2002: *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.

- Komplexná štúdia. Priemyselno-technologický park Záhorie, Úloha č. 2, Ekonomické a sociálne aspekty, odvetvová štruktúra, 2001: Koordinátor riešiteľov spracovania Komplexnej štúdie Priemyselný park Záhorie: Ľubomír Falt'an, Fedora Spišková. Koordinátor riešiteľského kolektívu úlohy č. 2: Ľubomír Falt'an. Riešiteľský tím: Michal Babiar, Vladimír Baláž, Ľubomír Falt'an, Peter Gajdoš, Mikuláš Janovský, Juraj Lettrich, Ján Pašiak, Dagmara Polkáblova, Dušan Slimák, Fedora Spišková, Jozef Tvrdoň, Bratislava, Pollux Trading, s.r.o.
- LEDROUT, R., 1973: *Les images de la ville*. Paris: Anthropos.
- LYNCH, K., 1960: *The Image of City*. Cambridge: The MIT Press Mass.
- MATLOVIČ, R. – IRA, V. – SÝKORA, L. – SZCZYRBA, Z., 2001a: Procesy transformacyjnej struktury przestrzennej miast post postkomunistycznych (na przykładzie Pragi, Bratislavy, Olomuńca oraz Preszowa). In: Jażdżewska, I., ed.. *Miasta postkomunistyczne – organizacja przestrzeni miejskiej i jej przemiany*, Konserwatorium wiedzy o mieście, 14, Łódź (Uniwersytet Łódzki), pp. 9-21.
- PAŠIAK, J., 1993: Občianska participácia v hl. m. SR Bratislave. *Sociológia* č. 2. Scenár dlhodobého rozvoja hlavného mesta Slovenskej republiky Bratislavy. Útvár hlavného architekta mesta Bratislavy. December 1994, s. 10.1-10.6.
- SIRÁK, M., 1999: Regionálna politika. In: *Slovensko 1998; 1999. Súhrnná správa o stave spoločnosti*. Editori: Mesežnikov, G. – Ivantyšin, M. Bratislava: IVO.
- SPIŠIAK, P., 1994: Alimentary facilities of Petržalka. In: *Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae, Geographica*, 34, p. 33-47.
- SPIŠIAK, P. – DANIHELOVÁ, D., 1998: Niektoré otázky kvality života v suburbánnom priestore Bratislavy. In: *Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae, Geographica*, 41, s. 155-163.
- TÍŽIK, M., 2007: Veľký malomeštiak. Little Big Bourgeois. In: *Bratislava – mesto na mieru. Urban Landscapes of Bratislava*, Tijs van den Boomen, Braňo Chovan, Antje Mayer, Miro Tížik, Bratislava: Slovart, s. 52-59.
- Vlastivedný slovník obcí na Slovensku I., 1977, Bratislava: VEDA.
- WALLIS, A., 1990: *Sociologia przestrzeni*. Warszawa: Niezależna Oficyna Wydawnicza, s. 48-63.
- WATERS, M., 1995: *Globalization*. Routledge, London and New York.

Fotografie: autor